

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА**

**НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ТА
СОЦІОГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН ІМЕНІ О. М. ЛАЗАРЕВСЬКОГО**

Кафедра історії України, археології та краєзнавства

“ЗАТВЕРДЖУЮ”
Завідувач кафедри
А.М. Острянюк
(підпис) (прізвище та ініціали)

РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО У СТАРШІЙ ШКОЛІ

Освітня програма 014 Середня освіта (Історія)

2022–2023 навчальний рік

Робочу програму розглянуто та схвалено на засіданні кафедри історії України, археології та краєзнавства Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка

Протокол № 1 від “31”_серпня 2022 року.

Розробники: Ясновська Людмила Василівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та краєзнавства Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка

Мова навчання – українська.

Мета навчальної дисципліни

Метою викладання навчальної дисципліни «Історичне краєзнавство у старшій школі» є підготовка майбутнього вчителя до самостійної краєзнавчої праці в школі, дати знання, уміння і практичні навички здобуття знань про рідний край, про джерела цих знань, способи їх використання, форми організації краєзнавчої діяльності учнів, застосування краєзнавчої інформації на уроках і в позаурочній діяльності.

Завдання навчальної дисципліни:

- визначити основні етапи розвитку шкільного історичного краєзнавства;
- познайомити з теоретичними, методичними проблемами шкільного історичного краєзнавства;
- використовувати краєзнавчі матеріали на уроках історії,
- використовувати основні форми позакласної роботи;
- удосконалити навички історичного дослідження шляхом пошуково-краєзнавчої роботи.

Предметом вивчення навчальної дисципліни «Історичне краєзнавство у старшій школі» є історичні особливості місцевого середовища, природні, політичні та соціально-економічні процеси, які впливали на розвиток краю та життя його мешканців.

Програма навчальної дисципліни складається з трьох змістових модулів:

1. Теоретико-методологічні та методичні проблеми історичного краєзнавства у старшій школі.
2. Розвиток шкільного історичного краєзнавства в Україні та на Чернігівщині: минуле і сучасність.
3. Організаційні форми й основні напрями шкільної краєзнавчої роботи у старшій школі.

Обсяг дисципліни

	Денна форма	Заочна форма
Кількість кредитів ECTS	3	3
Кількість годин:	90	90
лекції	12	8
практичні / семінарські	12	4
лабораторні	-	-
індивідуальні завдання	-	-
самостійна робота студента	60	78

Статус навчальної дисципліни основна

Очікувані результати навчання (програмні результати навчання, загальні та фахові компетентності), що формуються у процесі вивчення дисципліни

ЗК 01. Здатність цінувати українську культуру і мультикультурність у суспільстві, діяти відповідально і свідомо на засадах поваги до прав і свобод людини, усвідомлювати цінності громадянського суспільства та необхідність його сталого розвитку.

ЗК 02. Здатність до оригінального та критичного мислення, аналізу і синтезу.

ЗК 05. Здатність до генерування нових науково-теоретичних і практико-спрямованих ідей, критичного осмислення проблем у галузі освіти, педагогіки, історії та на межі цих галузей знань, до пошуку ефективних шляхів виявлення та розв'язання проблем, пов'язаних з професійною педагогічною діяльністю у різних середовищах.

ЗК 06. Здатність ефективно використовувати усно/письмово державну мову в усіх сферах суспільного життя, іноземну мову для професійного спілкування та розуміння іншомовних професійних текстів.

ФК 01. Здатність розуміти наукові здобутки у сфері освіти, педагогіки та історії, враховувати їх у професійній діяльності та запроваджувати в освітній процес закладів загальної середньої освіти.

ФК 02. Здатність здійснювати наукові дослідження на засадах академічної доброчесності, опрацьовувати наукові та інформаційні джерела з педагогіки та історії, здатність до написання доповідей, статей.

ФК 4. Знання та володіння на фаховому рівні методами навчання історії, виховання та розвитку учнів.

ФК 6. Здатність забезпечувати учням здобуття освіти державною мовою, формувати їх мовно-комунікативні уміння.

ФК 7. Здатність доносити знання до учнів закладів загальної середньої освіти, формувати мотивацію та організовувати їхню пізнавальну діяльність при трансляції знань з історії.

ФК 8. Здатність до використання сучасних інформаційних технологій в освітньому процесі та в наукових дослідженнях.

ПРН 3. Знання та розуміння теорії, методики і методології наукових досліджень з педагогіки та методики навчання історії на засадах академічної доброчесності.

ПРН 4. Здатність використовувати різноманітні форми і методи навчання історії, розвитку та виховання учнів у закладах загальної середньої освіти.

ПРН 5. Здатність забезпечувати набуття учнями закладів загальної середньої освіти системних знань про факти, події, явища в Україні та світі ХХ–ХХІ ст. з позицій цінності життя людини і досвіду українського державотворення в контексті світового історичного процесу, здатність поглиблювати інтерес учнів до історії як сфери знань і навчального предмета.

ПРН 6. Здатність добирати і використовувати сучасні інноваційні технології навчання історії, виховання і розвитку учнів.

ПРН 7. Здатність формувати у здобувачів освіти навички самостійної роботи.

ПРН 8. Здатність розвивати критичне та творче мислення учнів і формувати їх ціннісне ставлення до подій минулого та сучасного життя.

ПРН 9. Здатність сприяти розвитку особистості учня, яка має патріотичний світогляд, займає активну громадянську позицію, розуміє виклики глобалізованого світу через засвоєння історичних явищ і процесів, що

стосуються історії України ХХ–ХХІ ст. та її місця у світі.

ПРН 10. Здатність створювати безпечне, рівноправне та психологічно-комфортне освітнє середовище в освітньому процесі та позаурочній діяльності.

ПРН 11. Здатність аналізувати історичні події, явища та процеси у світі загалом та в Україні зокрема.

ПРН 12. Здатність визначати та аналізувати актуальні проблеми та наукові досягнення в галузі освіти, педагогіки та історичної науки.

ПРН 13. Вміння визначати актуальні напрями педагогічних досліджень, виконувати оригінальні наукові дослідження з педагогіки та методики викладання історії на засадах академічної доброчесності, готувати наукові статті та доповіді з педагогічних та історичних наук, аналізувати інформаційні джерела.

ПРН 14. Здатність до творчої, самостійної діяльності, використання сучасних інформаційних і комунікаційних технологій, оцінювання та забезпечення якості виконуваних робіт, створення проєктів та їх публічного захисту.

Критерії оцінювання результатів навчання

а) робота на практичному занятті

Усна відповідь, доповідь, виконання завдань на практичному занятті

до 4 балів

Активність (доповнення, запитання)

до 1 бал

б) самостійна робота

до 5 балів

в) модульна контрольна робота (тестове завдання)

до 5 балів

г) творча робота

до 5 балів

Робота на практичному занятті оцінюється за такими критеріями: 4 бали – здобувач освіти у повному обсязі опрацював програмовий матеріал, має глибокі та міцні знання, упевнено оперує набутими знаннями, робить аргументовані висновки; може узагальнювати та застосовувати набуті знання; 3 бали – відповідь містить незначні неточності; 2 бали – студент може відтворити основні положення програмового матеріалу, його відповідь неповна; 1 бал – студент доповнює відповіді своїх товаришів.

Критерії оцінювання результатів навчання

Шкала оцінювання

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка за шкалою ECTS	Оцінка за національною шкалою	
		для екзамену, курсової роботи (проєкту), практики	для заліку
90 – 100	A	відмінно	зараховано
83 – 89	B	добре	
75 – 82	C		
68 – 74	D	задовільно	
60 – 67	E		

35 – 59	Fx	незадовільно з можливістю повторного складання	не зараховано з можливістю повторного складання
0 – 34	F	незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни	не зараховано з обов'язковим повторним вивченням дисципліни

Засоби діагностики результатів навчання

- залік;
- презентації та виступи на практичних заняттях;
- усна відповідь;
- письмова робота.

Структура та тематичний план навчальної дисципліни

Змістовий модуль 1. Теоретико-методологічні та методичні проблеми історичного краєзнавства у старшій школі.

Тема 1. Предмет, завдання і концепція курсу «Історичне краєзнавство у старшій школі».

Вступ до курсу. Історичне краєзнавство в системі історії України та спеціальних історичних дисциплін. Методологічні основи історичного краєзнавства. Історичне краєзнавство як засіб зв'язку історії певної місцевості з історією всієї України. Принципи педагогічного краєзнавства: принцип науковості; системності і послідовності; доступності; комплексності; урахування індивідуальних особливостей, попереднього досвіду студентів; регіональності; дослідництва і творчості.

Змістовий модуль 2. Розвиток шкільного краєзнавства в Україні: минуле і сучасність

Тема 2. Зародження та становлення шкільного краєзнавчого руху.

Життєва необхідність вивчення краю. Історія краю в билинах, легендах, літописах, агіографічній та паломницькій літературі. Поширення знань про край в XVI–XVIII ст. А.А. Прокопович-Антонський та його бачення краєзнавчої складової в освіті. Зміцнення ідеї причетності до українського народу жителів різних регіонів України за часів Визвольної війни. Державні, монастирські та місцеві літописи. Густинський літопис. Козацькі літописи. Літопис Самовидця. Первістки краєзнавчих студій на Чернігівщині. Лазар Баранович, Дмитро Туптало, І. Галятовський та їх перші праці з минувшини Чернігово-Сіверщини.

Діяльність історико-краєзнавчих осередків на Наддніпрянській Україні в першій половині XIX ст. Початки краєзнавчих досліджень на західноукраїнських землях. Ідеї про необхідність дослідження учнями рідного краю А. Дістервега, Я.Ф. Головецького та К.Д. Ушинського. Розвиток історичного краєзнавства в Україні в другій половині XIX ст. Регіональні краєзнавчі товариства на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. Розробка краєзнавчих питань шкільної освіти К.Д. Ушинським, С.Ф. Русовою та Н.Х. Весселем. Історія рідного краю – об'єкт краєзнавчої діяльності школярів. Програма для вивчення місця

проживання, або батьківщини. Краєзнавчий рух на західноукраїнських землях в ХІХ – першій половині ХХ ст. І. Франко та краєзнавство. Краєзнавча діяльність на Чернігівщині П. Куліша, О. Рігельмана, М. Білозерського, О. Лазаревського, Філарета Гумілевського, В. Модзалевського, О. Русова. Утворення музеїв в Україні та на Чернігівщині.

Тема 3. Розвиток шкільного краєзнавства протягом ХХ – початку ХХІ ст.

Краєзнавство України в період національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.). Піднесення краєзнавчого руху, як прояв зростання суспільно-політичної активності людей. Всеукраїнський археологічний комітет (1924–1933 рр.). Перша Всеукраїнська конференція краєзнавчих товариств. Створення центрального бюро краєзнавства. Діяльність Українського комітету краєзнавства в добу українізації.

Краєзнавчий рух на Чернігівщині. Чернігівський інститут краєзнавства. В. Дубровський, В. Шугаєвський, Б. Шевельов, Б. Пилипенко, Ю. Виноградський та інші. Згорання краєзнавчої роботи з середини 30-х років. Розгром товариств і об'єднань. Туристсько-краєзнавча робота в педагогічній діяльності А.С.Макаренка.

Поновлення краєзнавчої роботи в період і після Другої світової війни. Негативні тенденції у пам'ятко-охоронній роботі в другій половині 40-х першій половині 60-х рр. Негативні тенденції в українському музеєзнавстві (кінець 50-х –початок 60-х рр.). Науково-педагогічні проблеми шкільного краєзнавства в працях М.М. Баранського (1960), І.П. Іванова (1966), К.Ф. Строева (1967).

Розвиток краєзнавства в 60–70-ті рр. ХХ ст. Створення Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури та його місцевих відділень. Включення краєзнавчих матеріалів до шкільних та вузівських програм. Піднесення краєзнавства, пов'язане із збиранням матеріалів та написанням нарисів «Історія міст та сіл Української РСР». Поширення туристсько-краєзнавчих експедицій учнів. Педагогічні основи краєзнавства в навчанні і вихованні школярів В.О.Сухомлинського.

Історичне краєзнавство в умовах перебудови. Посилення інтересу до минулого. Розкриття архівів. Стирання білих плям в історії краю. Розширення краєзнавчих видань. Створення «Зводу пам'яток історії та культури». Видання історико-краєзнавчих праць.

Творення національного історичного краєзнавства у період незалежності. Рух учнівської молоді України за збереження і примноження традицій, звичаїв, обрядів народу «Моя земля – земля моїх батьків». Шкільне музейне краєзнавство. Мала академія наук України. Український державний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді, його напрями роботи. Історико-краєзнавчі дослідження в діаспорі.

Змістовий модуль 3. Організаційні форми й основні напрями шкільної краєзнавчої роботи у старшій школі.

Тема 4. Методи історико-краєзнавчих досліджень та організаційні форми педагогічно-краєзнавчої роботи вчителя.

Методи історико-краєзнавчих досліджень. Усна історія як метод історико-краєзнавчих досліджень. Особливості усної історії. Методика проведення інтерв'ю. Просопографія та в історико-краєзнавчих досліджень. Просопографія і біографістика. Застосування методики просопографії в історико-краєзнавчих дослідженнях. Типи і види інтерв'ю. Застосування методики просопографії в історико-краєзнавчих дослідженнях. Використання загальнонаукових методів в історико-краєзнавчих дослідженнях. Проблемно-хронологічний метод. Ретроспективний. Порівняльно-історичний. Хорологічний. Використання загальнонаукових методів в історико-краєзнавчих дослідженнях. Проблемно-хронологічний метод. Ретроспективний. Порівняльно-історичний. Хорологічний.

Основні форми педагогічно-краєзнавчої роботи вчителя (екскурсії, прогулянки, походи до музеїв, туристичні походи, експедиції тощо). Краєзнавчі туризм та екологія. Краєзнавчий туризм як засіб національно-патріотичного виховання. Методика розробки екскурсійних маршрутів. Екскурсія як важлива форма навчально-виховної роботи в школі. Музейна робота як невід'ємна частина педагогічно-краєзнавчої діяльності вчителя. Основні принципи і методика створення.

Тема 5. Напрями історичного краєзнавства у старшій школі.

Загальна характеристика напрямів історичного краєзнавства. Основні об'єкти шкільного історичного краєзнавства: населенні пункти, промислові та культурно-освітні підприємства. Пошуково-творча дослідницька спрямованість шкільного краєзнавства. Мікроісторія, історія буднів. Пам'яткознавство. Пам'яткоохоронна діяльність в Україні. Екологічна культура Напрямки історико-краєзнавчих досліджень Загальна характеристика. Історія буднів та її світоглядне значення. Краєзнавчий туризм. Музеєзнавство. Становлення музейної справи. Класифікація музеїв та їх соціальні функції. Сучасна музейна мережа в Україні. Соціальна історія краю. Дослідження людських спільнот. Ментальність, звичай, соціонормативна культура. Напрямки історико-краєзнавчих досліджень. Пам'яткоохоронна діяльність в Україні. Критерії визначення історичних пам'яток. Історико-краєзнавче дослідження пам'ятки чи груп пам'яток.

Проведення факультативних занять з історії краю. Вибір тематики. Самостійна робота учнів. Форми і методи роботи факультативу.

Тема 6. Позаурочна дослідницька діяльність з історії України у старшій школі

Форми й методи навчання історії старшокласників у позаурочний час (на основі наукових досліджень). Форми позаурочної роботи з історії: масова (історичні вечори, лекції та бесіди, історичні екскурсії, вікторини й конкурси, олімпіади, конференції тощо); групова (історичний гурток, історичні клуби, робота в музеї; випуск історичних газет, журналів, здійснення учнівських проєктів); індивідуальна (читання історичної літератури, робота в архівах, написання рефератів та доповідей, виконання творчих завдань).

Метод проєктів у процесі навчання історії України в старших класах: дослідницькі, творчі, ігрові, інформаційні, практико-організаційні (історичні вечора, екскурсії, інсценування, рольової чи ділові ігри тощо).

Організація дослідницької діяльності старшокласників з історії України в процесі взаємодії школи та музею. Музейна педагогіка. Форми роботи в рамках музейної педагогіки поділяються на масові, групові, індивідуальні. Типи екскурсій: дослідницькі та ілюстративні (показові) екскурсії. Музейна експозиція. Матеріальна пам'ятка як історичне джерело. Використання новітніх технологій у музейно-педагогічному процесі.

Види учнівських письмових робіт з історичного краєзнавства та їх методика оформлення: повідомлення, реферат, стаття, доповідь. Головні завдання Малої академії наук. Організаційні форми роботи: гурткова робота, клубна робота, урок, лекція, індивідуальні заняття, конференція, семінар, курси, читання, вікторина, змагання, зльоти, олімпіади, конкурси, огляди, виставки, оздоровчі збори, екскурсії, практична робота в лабораторіях, майстернях, а також з використанням інших форм, передбачених статутом закладу. Вимоги до науково-дослідницьких робіт з історії України, що подаються до захисту в МАН учнівської молоді. основні етапи захисту науково-дослідницької роботи. Вибір теми дослідження, пошук і опрацювання джерел та літератури. розвиток навичок пошуку інформації в мережі Інтернет. складання плану наукового дослідження Вступ (актуальність дослідження, формулюються об'єкт і предмет дослідження, територіальні та хронологічні межі, мета дослідження, формулювання завдань дослідження). Основна частина роботи. Висновки. Список джерел та літератури, додатки. Захист науково-дослідницької роботи учнем.

Програма та структура навчальної дисципліни

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин											
	денна форма						Заочна форма					
	усь ого	у тому числі					усього	у тому числі				
		л	п	л а б	і н д	с.р.		л	п	лаб	ін д	с.р.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Змістовий модуль 1. Теоретико-методологічні та методичні проблеми історичного краєзнавства у старшій школі												
Тема 1 Предмет, завдання і концепція курсу «Історичне краєзнавство у старшій школі».		2				4	15	1				14
Разом за змістовим модулем 1	6	2				4	15	1				14
Змістовий модуль 2. Розвиток шкільного краєзнавства в Україні та на Чернігівщині: минуле і сучасність												
Тема 2. Зародження	12	2	2			10	17	1				16

та становлення шкільного краєзнавчого руху												
Тема 3. Розвиток шкільного краєзнавства протягом ХХ – початку ХХІ ст.	14	2	2			10	16	2	2			14
Разом за змістовим модулем 2	28	4	4			20	33	3	2			28
Змістовий модуль 3. Організаційні форми й основні напрями шкільної краєзнавчої роботи у старшій школі												
Тема 4. Методи історико-краєзнавчих досліджень та організаційні форми педагогічно-краєзнавчої роботи вчителя	18	2	2			14	13	1				12
Тема 5. Напрями історичного краєзнавства у старшій школі	18	2	2			14	13	1				12
Тема 6. Позаурочна дослідницька діяльність з історії України у старшій школі	20	2	4			14	16	2	2			12
Разом за змістовим модулем 3	56	6	8			42	42	4	2			36
Усього годин	90	12	12			66	90	8	4			78

Теми практичних занять

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1	Історія шкільного краєзнавчого руху в Україні та на Чернігівщині	4
2	Методи історико-краєзнавчих досліджень та організаційні форми педагогічно-краєзнавчої роботи вчителя	4
3	Напрями історичного краєзнавства у старшій школі	2
4	Позаурочна дослідницька діяльність з історичного краєзнавства у старшій школі	2

Усього годин практичних занять	12
---------------------------------------	----

Методи навчання

1. Словесні методи навчання (лекція, бесіда);
2. Практичні методи навчання (виконання творчих завдань, підготовка доповідей, презентацій);
3. Проблемний виклад матеріалу;
4. Дослідницький метод навчання.

Методи контролю

1. Усне опитування, участь у груповій роботі;
2. Творчі роботи, презентації;
3. Контрольна робота.

Засоби діагностики успішності та якості навчання

- студентські проекти, презентації та виступи на практичних заняттях;
- усна відповідь;
- письмова робота.

Розподіл балів

	Поточне оцінювання та самостійна робота						Підсумковий залік	Сума	
	Змістовий модуль 1		Змістовий Модуль 2		Змістовий модуль 3				
Тема	T1		T2	T3	T4	T5	T6	25	100
Бали	15		15	10	15	15	15		

Методичне забезпечення

1. Навчальна програма.
2. Робоча програма навчальної дисципліни.
3. Методичні матеріали до практичних занять.
4. Теми і завдання для самостійного опрацювання.
5. Матеріали до лекційних занять.

Рекомендовані джерела інформації

Основна література

1. Бугрій В.С. Зміст історичного краєзнавства у навчальних програмах для загальноосвітніх шкіл України (1958–1991 рр.). *Сумська старовина*. 2014. № XLV. С. 92–99.
2. Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. К., 2003. 516 с.

3. Ганнусенко Н., Омельченко Ю. Зміст і форми роботи краєзнавчих музеїв навчальних закладів у сучасних умовах. К., НДІ педагогіки, 1992. 134 с.
4. Голубко В., Качараба С., Середяк А. Історичне краєзнавство. Навчальний посібник. Львів., 2005. Ч.І. 130 с.
5. Голубко В., Середяк А., Генега Р. Історичне краєзнавство. Напрями та методи історико-краєзнавчих досліджень : курс лекцій. Львів, 2011. 304 с.
6. Горбик В.О., Денисенко Г.Г. Проблеми дослідження пам'яток історії та культури в Україні. *Українській історичний журнал*. 2003. № 3; 2004. № 2.
7. Дем'янчук Г.С., Дем'янчук Б.Г., Дем'янчук А.Г. Українське краєзнавство: сторінки історії. К., 2006. 296 с.
8. Жупанський Я., Круль В. Про об'єкт і предмет вивчення національного краєзнавства. *Краєзнавство*. 1994. № 1 – 2.
9. Коменский Я. А. Великая дидактика : [избр. пед. соч.]. М., 1982. С. 302–303.
10. Концепція краєзнавчої освіти та виховання (шкільної, позашкільної, вищої педагогічної) / Уклад. В.В. Обозний. К.: Наук. світ, 2000. С. 36–37.
11. Корнеєв О.В. Формування краєзнавчих знань учнів з географії (експериментальний аспект). *Рідна школа*. 2008. № 3/4. С. 39–42.
12. Коцун Б., Сарапін Г. Управління науково-методичною роботою вчителя початкових класів з розвитку краєзнавства як інноваційний процес в освіті. *Гуманітарний вісник*. 2008. № 16. С. 103–106.
13. Левківський М.В. Історія педагогіки. Видання 2-е, доповнене. Підручник. К.: Центр навчальної літератури, 2006. 376 с.
14. Луначек В.Е., Багач С.В. Управління туристсько-краєзнавчою роботою у загальноосвітніх навчальних закладах: *Навчально-методичний посібник до курсу «Новітні технології в управлінні освітою»*. Харків:ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2011. 43с.
15. Матіяш В.В. Педагогічне краєзнавство: сутність, принципи, джерела. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2003. №5. С. 111–120.
16. Заремба С. Українське пам'яткознавство. Історія, теорія, сучасність. К., 1995. 446 с.
17. Заремба С. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Історичний нарис. К., 1998. 241 с.
18. Игнаткин И.А. Охрана памятников истории и культуры. К., 1990. 222 с.
19. Історико-культурна спадщина України: проблема дослідження та збереження. К., 1998.
20. Історико-культурна спадщина України (XIX – початку ХХ ст.). Збірник документів і матеріалів. К., 1995.
21. Лихачев Д.С. Краеведение как наука и как деятельность. *Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики*. К., 1990.
22. Макарчук С. А. Історико-етнографічні райони України : навч. посібн. Львів, 2012. 352 с.
23. Маркітан Л.П. Інформаційний потенціал кінофотовідеодокументів як історичного джерела. *Український історичний журнал*. 2002. № 5.

24. Масенко Л. Українські імена і прізвища. К., 1990. 48 с.
25. Методика историко-краеведческой работы в школе. М., 1982.
26. Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи. К., 1999.
27. Пангелова Н.Є. Теоретико-методичні засади туристсько-краєзнавчої роботи у вищих навчальних закладах: [навч.-метод. посібн.] Переяслав-Хмельницький, 2015. 202 с.
28. Поліхун Н. І. Як стати дослідником : посібник для учнів. К.: ТОВ«Інформаційні системи», 2010. 226 с.
29. Положення про Малу академію наук учнівської молоді [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0172—06>
30. Обозний В. В. Сутність та генеза краєзнавчої освіти. *Наука і сучасність*: зб. наук. праць НПУ ім. М.П.Драгоманова. К.: Логос. 2000.
31. Основи музейної педагогіки : метод. вказівки і текст лекцій до спецкурсу / уклад. О. В. Караманов. Л. : Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. 66 с.
32. Реєнт О. П. Освітнянське краєзнавство як загальнодержавна справа. *Всеукраїнська нарада з питань викладання навчального курсу «Основи краєзнавства» у закладах вищої освіти*. Матеріали та документи. Київ, 24 травня 2018 р. К., 2018. С. 11–16.
33. Реєнт О. Науково-методологічні аспекти сучасного краєзнавства. *Українське краєзнавство в соціокультурному просторі: історичні ретроспекції та виклики сучасності* / За заг. ред. О. П. Реєнта. К.: Український пропілей, 2017. С. 10–15.
34. Реєнт О. Науково-методологічні засади сучасного краєзнавства. *Краєзнавство*. 2017. № 1–2. С. 21–25.
35. Русова С. Краєзнавство в народній школі. *Шлях виховання й навчання*. 1933. Кн. 1. С. 25–33.
36. Русова С. Теорія і практика дошкільного виховання. *Вибрані педагогічні твори*. К.: Либідь, 1997. Кн. 1. С. 171–258.
37. Русова С. Шкільні екскурсії і їх значення *Вибрані педагогічні твори*. К.: Либідь, 1997. Кн. 1. С. 117–125.
38. Рутинський М.Й., Стецюк О.В. Музеєзнавство. Навчальний посібник. К.: Знання, 2008. 428 с.
39. Семеновська Л.А. Підготовка майбутніх учителів до професійної діяльності засобами педагогічного краєзнавства. *Дидактика*. 2006. № 4. С. 49–52.
40. Ткаченко В.В. Історичне краєзнавство: Чернігово-Сіверщина в перше повоєнне двадцятиріччя: Навчальний посібник. К.: Знання, 2007. 215 с.
41. Тронько П.Т. Краєзнавство у відродженні духовності та культури: Досвід. Проблеми. Перспективи. К., 1994. 107 с.
42. Тронько П. Т. Історичне краєзнавство: Крок у нове тисячоліття: Досвід. Проблеми. Перспективи. К., 2000. 270 с.
43. Ушинський К. Рідне слово. *Вибрані педагогічні твори*: в 2 т. Т. 1. К.: Рад. школа, 1983. С. 121–134.

Допоміжна

44. Акуленко В. Охорона пам'яток культури в Україні (1917–1990). К., 1991. 274 с.
45. Апанович Е. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине. К., 1983.
46. Асеев Ю.С. Стили в архитектуре Украины. К., 1989.
47. Барановська О.В., Барановський М.О., Смаль В.В., Смаль І.В. Чернігівщина: природа, населення, господарство (комплексне географічне дослідження) Ніжин, 2000. 180 с.
48. Василенко А., Шифман М. Пам'ять народу. К., 1983.
49. Героїчний епос українського народу. К., 1993. 432 с.
50. Запаско Я. Ошатність української рукописної книги. Львів, 1998. 135 с.
51. Камбалова Я. М. Краєзнавча екскурсія як форма вивчення історії рідного краю. *Історія та правознавство*. Позакласна робота. 2015. № 1. С. 14–17
52. Караманов О. В. Метод і прийом локалізації подій в організації практичних занять у музеї. *Могилянські читання 2008 року*: зб. наук. праць: Церква і музей: втрати ХХ століття [Нац. Києво-Печер. іст. - культ. заповідник; ред. рада: В. М. Колпакова (відп.ред.) та ін.]. К.: Фенікс, 2009. С. 404–407.
53. Кісь Я.П. Палеографія. К., 1975. 305 с.
54. Кімакович І. Анекдот, як фольклорний жанр. К., 2014. 316 с.
55. Кирчів Р. Етюди до студій над українським народним анекдотом. Львів, 2008. 268 с.
56. Клейн Л.С. Археологические источники. М, 1978. 120 с.
57. Клейн Л. С. Археологические источники. СПб., 1995. 352 с.
58. Кругляк Ю.М. Ім'я вашого міста. К., 1978.
59. Коваль А.П. Знайомі незнайомці. Походження назв поселень України. К., 2001. 304 с.
60. Мацюк О.Я. Папір та філіграні на українських землях (XVI – початку ХХ ст.). К., 1983. 295 с.
61. На допомогу керівникам музеїв при навчальних закладах м. Києва / упоряд.: М. В. Бакуненко. К., МЦДЮТ, 2010. Вип. 4. 21 с.
62. Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії). Полтава, 1994. 240 с.
63. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. К., 1993. 200 с.
64. Петранівський В.Л., Рутинський М.Й. Туристичне краєзнавство. Навчальний посібник. К.: Знання, 2008.
65. Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук. Нарис історії. К., 1993. 391 с.
66. Прислів'я та приказки. Взаємини між людьми. К., 1991. 440 с.
67. Огієнко І. Історія українського друкарства. К., 1994. 448 с.
68. Рапопорт П.А. Древнерусская архитектура. Л., 1993. 296 с.
69. Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). К., 1991. 456 с.
70. Хрестоматія з історії педагогіки. Ч. І. Вітчизняна школа і педагогіка / наук. ред. А.А. Сбруєва. Суми: СДПУ ім. А. Макаренка, 2003. 299 с.

71. Савчук О.В. Збереження національної історико-культурної спадщини у контексті краєзнавчого руху кінця 50-х – початку 90-х рр. К., 1997.
72. Словник гідронімів України. К., 1979.
73. Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність. К., 1993. 321 с.
74. Ткаченко В.В. Історико-краєзнавча діяльність наукових товариств Чернігівщини у 20 – 30-х рр. ХХ ст. *Україна і Росія в панорамі століть*. Чернігів, 1998. С. 309–317.
75. Тронько П.Т. Навічно в пам'яті народній. К., 1995. 160 с.
76. Тронько П. Т. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи). К., 2000. 270 с.
77. Тронько П. Краєзнавство в Україні: здобутки і проблеми (до III з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців). К., 2003. 125 с.
78. Тронько П.Т. Краєзнавчий рух в Україні: шляхи подальшого розвитку. *Українській історичний журнал*. 2004. № 2. С. 82–93.
79. Топилко О. В. Актуалізація музею як педагогічного чинника в контексті сучасних культурних процесів (з досвіду проведення науково-освітнього заходу «Лавра – берегиня. Музей – оберіг» . *Могилянські читання 2008 року* : зб. наук. пр.: Церква і музей: вт рати ХХ століття / Нац. Києво-Печер. іст. культ. заповідни к; [ред. рада: В. М. Колпакова (відп. ред.) та ін.]. К. : Фенікс, 2009. С. 429–438.
80. Від козацьких часів і по наші дні / Упор. В. Чемерис. К., 1995. 382 с.
81. Українські народні казки. К., 1992. 96 с.
82. Українські прислів'я і приказки / упоряд. Т. М. Панасенко. Харків:, 2012. 351 с.
83. Українські прислів'я, приказки, загадки / упоряд. К. І. Приходченко. Донецьк, 2003. 287 с.
84. Уривалкін О.М. Історичне краєзнавство. Навчальний посібник. К., 2006. 296 с.
85. Франко З. Хто ми? Звідки родом. К., 1990. 48 с.
86. Янко М.Т. Топонімічний словник України: словник-довідник. К., 1998. 432 с.
87. Янко М. Гомін землі. Загадки топоніміки. К., 2000. 127 с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті

Відеоісторія України. Альбом «Історія України» [Електронний ресурс].
Режим доступу: <http://io.ua/vcc9aad0484735d65b9262342215118f7>

Енциклопедія історії України [Електронний ресурс]–Режим доступу:
<http://www.history.org.ua/?encyclp>

ІЗБОРНИК. Історія України ІХ-ХVІІІст. Першоджерела та інтерпретації [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/index.html>

Інститут історії України НАН України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.history.org.ua>

Історія України [Електронний ресурс]. Режим доступу:
<http://history.franko.lviv.ua/>

Історія України. Підручники [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-book-76.html>

Михайло Грушевський. Історія України-Руси в 10 томах / Михайло Грушевський [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/index.html> 8.

Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://nbuv.gov.ua>

<http://www.history.org.ua>

<http://www.hrono.ru/>

<http://litopys.org.ua>

<http://www.myslenedrevo.com.ua>